☆ ڈاکٹر فوزیہ حنیف

پنجاب دی لوک ریت تے صوفیانہ شاعری وچ سوانی دا استعاراتی روپ

(خواجہ غلام فرید دی شاعری دے حوالے نال)

Abstract:

This research paper discusses the role of women in Punjabi lok culture through the study of Kafi'aan Khawaja Ghulam Farid. Khawaja Ghulam Farid was the poet of people so he discussed the happiness and sorrows of common people especially the problems and role of women in socio-economic life of dessert "Rohi". His poetry gives awareness about humanity and love which play important role to strengthen culture. Khwaja Ghulam Farid has used variety of metaphors and similes which belong to our Culture. In his poetry, the natural environment especially the arid and desolate topography of the area, serves as a metaphorical picture of the challenging journey toward attaining enlightenment on a spiritual level. His poetry is inspirational and stimulating in current changing situation of our society. The Study of Khawaja Ghulam Farid Kafiaan shows that women

have had a profound impact on the development and evaluation of Punjabi culture, influencing various aspects of society including economic, art and social norms.

Keywords:

خواجہ غلام فریدؒ پنجاب دی دھرتی دے انکھی سپوت نیں جہناں دا کلام نہ صرف ''روہی'' دے واسیاں نوں امر کردا اے سگوں ایتھوں دی لوک ثقافت :پنجاب دیاں رسماں رواجاں، قدراں، دُکھاں سُکھاں، اوکڑاں تے خُشیاں بارے جانکاری دیندا اے۔خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دی شاعری دے مطالعے توں لوک ثقافت دا شعور بھرواں ملدا اے۔ پروفیسر مرزا مقبول بیگ بدخشانی اپنے مضمون ''خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ مقامی رنگ'' وچ لکھدے نیں :

> ''خواجہ فریدؒ ہوری روہی دے عظیم شاعر نیں اوہناں دی شاعری وچ روہی دا بہت ذکر آؤندا اے۔ سندھ دریا دے کنڈھے کنڈھے جائیے تے ریگستانی جوہ شروع ہوندی اے، جیہڑی جیسلمیر تے بیکانیر تک لگی جاندی اے۔ ایس جُوہ نوں روہی آکھدے نیں، جیدھا ذکر کردیاں خواجہ فریدؒ ہوراں دا جی نہیں بھردا۔جیس جُوہ دا کوئی جم پل ہووے، اوس نال اوہنوں جگری پیار ہوندا۔ خواجہ فریدؒ ایس علاقے دے وسنیک سن، ایس لئی روہی دی ریت، صحرا، وَن، کریاں، قدرتی جڑی بوٹیاں، گاواں مجھّاں، خانہ بدوش لوک اوہناں نوں گلزار نالوں وی سُہتے بھاؤندے نیں۔''(1)

درحقیقت خواجہ غلام فریدؒ اِک صوفی بزرگ سن، اوہناں نوں اپنے لوکاں نال تے اپنی دھرتی نال محبت سی۔ ایہو کارن اے پئی اوہناں نے عام لوکائی دی زبان وچ گل کیتی تے لوک ثقافت وچوں مثالاں پیش کر کے عشق حقیقی تے معرفت بارے لوکاں نوں جانکاری دتی۔ دراصل ثقافت اندر سارے انسانی روّیے شامل ہوندے نیں۔ پاکستانی ثقافت نظریاتی بنیاد رکھدی اے

تے مابعد الطبیعاتی تصوراں اُتے مبنی اے جیہدا مظہر صوفیانہ ثقافت اے۔ ایس صوفیانہ ثقافت دے سوہنے جھلکارے سانوں خواجہ غلام فریدؒ دیاں کافیاں وچ ملدے نیں۔ اوہناں دیاں کافیاں دو بنیادی تصوراں اِک عشق تے دوجا وحدت الوجود اُتے تخلیق ہویاں نیں۔ ایہو کارن اے کہ اوہناں دیاں کافیاں وچ رب دی ذات نال عشق راہیں معرفت دے راہ اُتے چلدیاں ہویاں بندیاں نال محبت دا درس ملدا اے۔ عشق تے وحدت الوجود دی بنیاد اُتے جیہڑی ثقافت نے جنم لیا اوہ انسان دوستی اے یعنی بندے نوں بندے دی حیثیت وچ قبول کرن دی روایت نوں مضبوط کرنا اے۔ ایس گل توں انکار نہیں کیتا جا سکدا کہ پنجاب دی لوک ثقافت وچ بندیاں دی بندیاں نال محبت تے انسانیت نوں مضبوط کرن وچ پنجاب دی سوانی نے بھرپور کردار ادا کیتا۔

خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری وچ ''روہی'' دی دھرتی اِک سوانی وانگ ہر دُکھ سُکھ اپنی ذات اُتے سہہ کے آؤن والیاں نسلاں نوں بہار دے رنگاں نال روشناس کروائدی نظر یندی اے تے ایہ شاعری وادی سندھ دی تہذیب اندر پُنگھرن والے وسیب تے لسانی وسیب دی ترجمان اے۔ پنجاب دا اوہ وسیب جتھے پنجابی زبان دا مٹھا لہجہ سرائیکی بولیا جاندا اے درحقیقت بنیادی طور اُتے اتلی وادی سندھ تے اوہدی تہذیب دا ناں اے جیہڑی عظیم دریا سندھ تے اوہدے معاون دریاواں دے وچکار لے تے چوڑے علاقے اُتے مشتمل اے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی اپنی لکھت ''سرائیکی ادب ریت تے روایت'' وچ جنوبی پنجاب دے وسیب بارے لکھدے نیں:

> ''ایندے اچ زرخیز زرعی میدانی علاقے دے نال نال روہ روہی تھل دا مان وی اے۔ ایں وسیب کوں اتھوں دے دُکھ سکھ دی ترجمانی کرن آلے عالمگیر دانشور خواجہ فرید تے مان ہے۔ انہیں دے کلام تے عملی زندگی کوں اوں دور دے سماجی پس منظر اچ ڈیکھوں تاں ساکوں جنوبی پنجاب دے ان گنت سماجی معاشرتی تہذیبی عکس ملسن۔ اوسماجی رویں (Social Attitude) کوں جغرافیائی تے واضح تاریخی حوالیاں دے نال اتلا بھرپور کر ڈیندن جو وقت حاضر دے سیانے انہاں دی بصیرت تے حیران رہ ویندن۔ انہاں دے شعر انہیں دے سماجی وجود دا نواں نرویا اثر انگیز اظہار

ہن۔ واقعی ''خواجہ فرید ریت تے روایت دے شاعر ہن۔ انہاں اپنے وسیب دی جیویں ترجمانی کیتی ہے اوں توں تہذیب تے تمدن، رہون سہون، رسم و رواج تے بہوں ساریاں قدراں دا پتہ لگدے۔''(2)

درحقیقت خواجہ غلام فریدؒ اوہناں شاعراں وچوں نیں جنہاں نوں اپنے خطے دے ذرّے ذرّے نال محبت سی۔ روہی دیاں جھاڑیاں کنڈیاں والے رُکھ اوہناں نوں باغ تے گلزار دسدے سن۔ اوہ روہی جتھے پین نوں پانی نہیں لبھدا سی۔ شدید گرمی اندر ٹوئیاں اندر جمع کیتا پانی وی سُک جاندا سی تاں ایہناں حالاں اندر وی فریدنوں روہی نال محبت سی۔ روہی دی پیاس ساون دے مہینے وچ پانی لبھن نال بُجھدی سی۔ خواجہ فریدؒ روہی دے لانے تے پھوگ نوں اپنے لئی مان سمجھدے سن۔ آکھدے نیں:

لانے پھوگ اساڈے مانے
ٹبڑے بھترڑے ڈہر ٹکانے
ڈسدے سکڑے کھیتر کمانے
ساگی باغ ارم دے یار (3)

خواجہ غلام فریدؒ اپنی دھرتی دے ریگستانی پودیاں اُتے مان کردے نیں تے اوہناں نوں روہی دے ٹیلے، اوس دیاں چوٹیاں، چٹیل میدان تے اوتھوں دے سُکے کھیت جنت دے باغاں وانگ لگدے نیں۔ ایتھوں تیک کہ خواجہ غلام فریدؒ نے روہی دے صحرا وچ بہار دا منظر بھرپور انداز وچ بیان کیتا اے۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری ہوراں دا آکھنا اے خواجہ غلام فرید پنجابی دے پہلے شاعر نیں جنہاں دے کلام وچ صوفیانہ مضامین دے نال نال بہاریہ رنگ وی سچے ڈھنگ تے بہار نال موجود اے۔ جیویں کہ اوہ اپنی کتاب ''نویں زاویے'' وچ شامل مضمون ''خواجہ غلام فرید دی بہاریہ شاعری'' وچ لکھدے نیں:

''روہی وچ بہار دا تصور دوجے علاقیاں نالوں بہت مختلف اے۔ اوتھے بہار دے موسم وچ نہ تے مولسری دے پھُل کھِڑدے نیں تے نہ ای چنبہ یاں مدن بان اپنی آن بان وکھاوندا اے۔ بہار دے موسم وچ اوتھے لانے تے

پھوگ پتنگر دے نیں۔ کرڑ، کنڈا تے بوئی دے ڈھیر لگ جاندے نیں۔
کھِپ۔ سچّی۔ مھاؤ۔ سنھ اجہے خودرَو بوٹے دھرتی دی کُکھ وچوں آپ مہارے جنم لیندے نیں۔ خواجہ صاحب فرماندے نیں۔

روہی رنگ رنگیلی!!!! چک کھِپ ہار حمیلاں پاوے
بُوٹے بُوٹے گھنڈ سہاگوں گیت پرم دے گاوے
رُت رنگیلی تے ساعت سوہنی موسم گُل پھُل دی من موہنی
مدمستانی دو کھڑیں کوہنی سانول صحن سہانویں دے (4)

خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری وچ روہی حیاتی دی علامت دے طور اُتے ساہمنے آؤندی اے۔ دراصل روہی اوہناں دا محبوب سی۔ اوہناں نوں روہی توں جدائی قبول نہیں سی۔ اوہناں نے روہی دی وسیبی رہتل دیاں خُشیاں تے اوکڑاں نوں اپنی شاعری وچ انج بیان کیتا پئی فلسفہ وحدت الوجود، عشق تے تھلڑے طبقے دے نظریات بھرنویں انداز وچ ساہمنے آ جاندے نیں۔ دراصل اوہناں نے آفاقیت تے حقیقت دے سفر تیک اپڑن لئی مقامی وسیب وچوں علامتاں لئیاں نیں تاں جے اِک پاسے پنجاب دے وسیب تے دوجے پاسے ایتھوں دی بولی دا اصل سرمایہ محفوظ کیتا جا سکے تے ایہدے نال نال سوانی دے استعاراتی روپ راہیں سماج دی اُساری وچ اوس دے کردار نوں وی بیان کیتا اے۔ خواجہ غلام فریدؒ نے اپنیاں کافیاں وچ روہی دے وسنیکاں دے رؤیاں تے رسماں رواجاں بارے بھرپور جانکاری دتی اے۔ روہی وچ رہن والیاں سوانیاں دے نازنخریاں، طور طریقیاں تے اوہناں دے ذریعہ معاش وچ کردار بارے خواجہ غلام فریدؒ اپنی کافی وچ بیان کردے نیں:

وچ روہی دے رہندیاں نازک نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دلیں دے ڈینہاں ولوڑن مٹیاں
گُجھڑے تیر چلاون کاری سے سے دلڑیاں پھٹّیاں
کر کر درد منداں کوں زخمی ہے ہے بدھن نہ پٹّیاں
چھیڑن بھیڈاں بکریاں گائیں لیلے گابے کٹّیاں (5)

خواجہ غلام فرید ہوراں دا آکھنا اے کہ ''روہی'' وچ خوش رہن والیاں جٹّیاں رہندیاں نیں جیہڑیاں صحرا وچ ونو ون کھیڈاں کھیڈیاں تے محبتاں دے راگ گاندیاں ملدیاں نیں جتھے ایہناں دیاں اداواں دوجیاں دے دِل موہ لیندیاں نیں اوتھے ای لسی تے مکھن بناون دے نال نال زراعت دے شعبے نوں وی پروان چڑھان لئی بھیڈاں، بکریاں، گاواں، مجھاں نوں چراندیاں ہویاں ایہ سوانیاں اپنے مرداں نال شانہ بہ شانہ کھلوتیاں نظر ریندیاں نیں۔ خواجہ غلام فریدؒ نے اپنے اُتلے شعراں وچ پنجاب دیاں سوانیاں دی فطرت، رہن سہن، طور طریقے، معاشی زندگی وچ اپنے گھر والیاں دے ساتھ دین تے روہی دی معیشت اندر سوانی دے کردار نوں بیان کیتا اے۔ اوہناں نے حقیقت دی منزل تیک اپڑن لئی دُنیا اندر وسدے لوکاں دے انداز نوں بیان کیتا اے تے عشق حقیقی لئی دُنیا اندر ہوئی واپری نوں بیان کیتا اے جیہدے نال اِک پاسے مجاز دی دُنیا راہیں حقیقت دی دُنیا تیک اپڑن دا درس ملدا اے تے دوجے پاسے سوانی دے کردار راہیں پنجاب دی ثقافت ساڈے سامہنے آؤندی اے۔ محمد حیات چغتائی اپنی لکھت ''خواجہ فرید تے سماجیات'' وچ لکھدے نیں:

> '' کلام فرید اچ تریمت دا تصور بہوں توانا تے رنگیں بھریا ہے زرعی تے دیہی سماج ایں وجودوں بغیر ادھورا ہے۔ اولکھ مجبور بے وسائی ہووے اپنے جیون دے سامان خود پیدا کر گھندی ہے۔ عجز نیاز اوندی مُوڑی ہے اوندیاں سدراں ٹبر دی بھائی توں شروع تھیندین تے اتھایں مکدن۔ فرید تریمت دا استعارہ ورت کے اوں اکھ نال دنیا حیاتی پرکھدن اوسون شگون کوں اپنے اشعار تے عام زندگی اچ بہوں اہمیت ڈیندن پر رسماں ریتاں کوں سنت و اتباع شریعت دے سوجھلے اچ ڈیکھدن۔ انہاں دا مجازی رنگ وی حقیقی روپ اے دیوان فرید سماجی ترکہ ہے ایندے ہر اکھر اچ دھرتی دی تاثیر ہے تے اے مسلم سماج دی نمائندگی دا اگوان ہے۔''(6)

خواجہ غلام فرید نے روہی وچ اِک لمے سمے تیک وسّوں اختیار کر کے اوتھوں دی وسیبی زہتل نوں اپنے مشاہدے دی کسوٹی اُتے پرکھیا تے اپنے دور دے حالاں توں اثر قبولدے

ہوئے شاعری کیتی تے ایہدے نال نال اوہناں نے صدیاں دے تہذیبی سرمائے تے روائتاں نوں وی اپنے قلم راہیں محفوظ کیتا۔ اوہناں روہی وی لوکائی دی عام بولی تے لہجے راہیں گل کتھ کیتی کیوں جے جیہڑی بولی جنی پرانی ہووے گی اوہدے وچ اونی ہی ڈونگھیائی، تجربے تے مشاہدے ہون گے۔ خواجہ غلام فرید نے روہی نوں ہمیش لئی امر کر دتا۔ جیویں کہ محمد حیات چغتائی لکھدے نیں:

> ''جتھاں راوی، جہلم، ستلج تے سوہنی، ہیر دا چناں سیکڑے کوہاں دی مسافت توں بعد سسی دی دھرتی دے وڈے دریا سندھ نال آملدن تاں ایں سنگم دے ہک پاسوں کوٹ مٹھن تے ڈوجھے پاسوں چاچڑاں ہے۔ جیویں اے ملن اخوت، محبت تے چھوٹے وڈے دے فرق کوں مٹا کے ہک ڈوجھے وچ یک جان تھیون دے عمل توں بعد قوت تے زور دی علامت بندن ایویں ای اتھوں دے جمن پلن آلے خواجہ فرید دی اواز پیار، بھرپی دے جذبیاں نال بھری ہوئی اے۔ وکھو وکھ کلچر ہک تھی ویندن آفاقیت تے گلوبلائزیشن دا منڈھ بدھیندن جیہڑی پیامِ فرید دی انفرادیت ہے۔ باڑ، ماڑ، تھلاں، روہاں دے محسوسات دے اظہار کیتے سندھی صنفِ سخن کافی دی چون وی سماجی لسانی رشتیاں دے نیڑپ دی نشابر ہے۔(7)

دراصل خواجہ غلام فریدؒ دے وڈ وڈیرے سندھ دریا دے چڑھدے کنڈے رہندے سن۔ پر آپ نے روہی وچ پکے پیریں ڈیرا لایا تے حیاتی دا بہتا حصہ ایتھے ہی لنگھایا۔ روہی دے قدرتی نظاریاں تے اوتھوں دی ثقافت بارے اپنیاں کافیاں وچ بیان کیتا جیویں کہ آکھدے نیں

ٹوبھا بنوادے پکّا تڑ تاڑ تے　　سندھڑوں دور اتاڑ تے
صبح سوریں گبھگن مٹیاں　　جھوپڑ دے اگواڑ تے
روہی راوے، روہیں دُھماں　　ہوک پوے ونج ماڑ تے(8)

ایس کافی اندر وی روہی دی سویر، لسی رڑکن دیاں آوازاں تے سوہنے نظاریاں دی گل ملدی اے۔ خواجہ غلام فریدؒ بہت اُچے شاعر نیں۔ آپ روہی دے وسنیکاں وچ رہے تے اوہناں

دے دلاں دیاں گلاں کیتیاں۔ اوہناں نے عام لوکائی دی وسوں وچ آیاں شیواں ریت دیاں ٹبیاں، ڈھیلیاں، ٹوبھیاں، بیلوں، لانے، پھوگ، کریر، کنڈیاں دا ذکر کیتا تے روہی دی ثقافت نوں ہمیش لئی جیون دان کر دتا۔ ڈاکٹر اسلم رانا آکھدے نیں:

''.....جدوں اسیں خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں پڑھنے آں تے اک جیوندا جاگدا منظر اکھاں دے سامنے نچن لگ پیندا اے، جیہدے وچ ریت تے ٹبے، پانی دے ٹوبھے، نکیاں نکیاں وستیاں، چردیاں بھیڈاں بکریاں تے مال پسو، ون، کریر دے رُکھ، لانے، بھوئے، پھوگ تے ون سَونے گھاہ بُوٹ نظریں آؤندے نیں۔ ایسے طرح روہی دے وسنیک نیں، جہناں دیاں مورتاں تے حیاتی دے روزمرہ دے وکھو وکھ پکھ پڑھن والے دے سامنے صاف نظر آجاندے نیں۔ انج اک وگدا دریا تے اوہدے وچ اک ہولی ہولی رڑھدی بیڑی اے۔ پھیر ایس ریتلی روہی وچ جدوں لوک تے مال ڈنگر پانی لئی ترسدے ہندے نیں۔ تے مینہ دا اِک چھٹا اوہناں دی حیاتی وچ اک نویں لہر پیدا کر دیندا اے۔ ایسے طرح وناں دے رُکھاں نالوں بیلوں توڑ دیاں الھڑ مست مٹیاراں دیاں ڈاراں تے دُدھ رِڑکدیاں سوہل تے ملوک جٹیاں۔ ایہ سارے نظارے ایہ ثابت کردے نیں کہ بھاویں خواجہ فرید دا باطن تے فطرت دے نظارے اِک دوجے وچ رل مل جاندے نیں۔ پر ایہدے نال ای ایہ جھڑے باہرلے منظر نیں ایہ اپنے اصلی رنگاں وچ وی قائم رہندے نیں تے بندہ جس کدے روہی نہ تکی ہووے، اوہ وی ایہناں کافیاں نوں پڑھدیاں ہویاں اک واری انج محسوس کرن لگ پیندا اے کہ جیویں اوہ وی روہی دے کسے ٹبے اُتے کھلوتا ایہناں نظاریاں دا اِک حصّہ بن کے رہ جاندا اے تے ایہو خواجہ صاحب دا وڈا کمال اے پئی روہی اوہناں دے باطن وچ گم نہیں ہو جاندی تے نہ ای اوہناں دا باطن روہی دے باہرلے نظاریاں وچ گواچ جاندا اے۔''(9)

خواجہ غلام فریدؒ اِک دیدہ ور سالک ہون دے نال نال فطرت تے کائنات دے مظاہر دا گہرا مشاہدہ تے مطالعہ کر کے شیواں دی اصل تہہ تیک اپڑ دے سن۔ اوہناں نوں رسماں رواجاں دا پورا پتہ سی۔ اوہناں نوں پنجابی زبان، اوہدے محاوریاں، استعاریاں تے لفظاں دیاں سوہنیاں ترکیباں اتے مکمل عبور حاصل سی۔ مہر گل محمد اپنی مضموناں دی مرتب کیتی ہوئی کتاب ''فکر فراق فریدی'' دے مقدمہ ''خواجہ غلام فریدؒ دا مطالعہ'' وچ لکھدے نیں:

> ''خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ مقامی تے علاقائی رسماں، رواجاں مافوق الفطرت علامتاں، شگون، فالاں دے حوالے عام ہن۔ دراصل ایں قسم دیاں گالھیں زوال پذیر تے تقدیر پرست معاشرے وچ عام ہوندیاں ہن تے انہاں تے بہوں بھروسہ کیتا ویندا ہے۔ کاں دا بولن، دیوار تے بہن۔ لالی دا لون۔ چرخہ دی تند دا ڈنگا تھیون انہاں سب کولوں کوئی نا کوئی پیغام یا حادثہ دی اطلاع ملن دی پیشگوئی سمجھی ویندی ہے۔ خواجہ سئیں کوں معاشرے دا گہرا مطالعہ تے مشاہدہ ہے۔ خواجہ سئیں نے انہاں شگوناں تے فالاں کوں اپنی کائناتی شاعری دے وچ محفوظ کر ڈتا ہے۔ آپ فرمیندے ہن۔
>
> ''اج سبج کنوں آنکھ پھرکے او۔'' تے ایں طرحاں:
>
> سُنجڑیاں راتیں پانواں فالاں ڈیہناں ڈالے ماراں
>
> فال وصال دی کرے چبولے لالی لوئے تے کانگا بولے''(10)

روہی دے وسیبی مشاہدے دی بنیاد اُتے رچیا گیا خواجہ غلام فریدؒ دا کلام اوتھوں دے وسیب دے اندر لے سچ دی دس پاؤن دے نال نال اوتھوں دے لوکاں نوں سوچن، سمجھن تے شعور دے نویں راہواں دی بھال نال جانو کروانداا اے۔ خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ وسیبی رہتل دے سارے رنگ اگھڑویں ملدے نیں۔ خاص طور تے پنجاب دی بولی پنجابی دی امیر تا تے اوس دے سوہنے لہجے سرائیکی تے اوس دی دوجیاں زباناں نال سانجھ راہیں نہ صرف پورے پنجاب دے وسیب سگوں پورے پاکستان دے وسیب تے کلچر نال محبت دا درس ملدا اے۔ روہی دے وسیب نوں ویکھیا جاوے تاں اک پاسے سانوں تھل، بیٹ تے پہاڑاں وچ

حیاتی ڈاڈھی اوکھی تے موسماں دی محتاج لگدی اے۔تحفظ، استحکام تے اِک تھاں اُتے ٹکانے دا تصور نہیں کیتا جا سکدا۔سخت گرمی تے سخت سردی پیندی اے۔ پر ایس وسیب دی دوجی تصویر دا رُخ دِل موہ لین والا اے۔ روہی وچ ساون دے مینہہ وسن نال ہر پاسے خُشیاں دی بہار آ جاندی اے جس بارے ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر لکھدے نیں:

''روہی وچ ساون دے مینہ وس پوون تاں ہر پاسے باغ بہاری تھی ویندی ہے۔کھپ لانے تے ساوی لئی دیاں خوشبوئیں روہی دے حسن کوں مہکا ڈیندن۔ مینہ دے کرم نال تھل روہی دا سُنج بیابان علاقہ ساوا پچ تھی ویندے۔ روہیلیاں دے ڈینہ پھر ویندن۔کھیر مال دے تھناں وچ نی ممدا۔ ہر پاسے ڈاچیاں دے وگ ہرناں دے بک تے اَجڑاں دی چنکیاں دے چھنکار روہی دے لوکاں دی خوش خرم وسدی حیاتی دی سُدھ ڈیندن۔روہی، وانجھلیاں، نڑ، الغوزے دے سُراں تے سُریلے گانوناں نال جھم اُٹھدی ہے۔ چارے پاسے فطرت دا سنگھار کھنڈیا ڈیکھ تے دلاں وچ رومان دے جذبے جاگ پوندن۔

کھمنیاں کھمن رنگیلڑیاں رم جھم بارش باراں
سارے شگن سُہاگرے یار ملم آ یاراں
روہی لگڑی ہے سانونی ترت ولا ہوت مہاراں(11)

ڈاکٹر روبینہ ترین اپنی لکھت ''خواجہ غلام فرید شخصیت اور شاعری'' وچ روہی دے وسیب بارے لکھدیاں نیں:

''.....پھر انہیں مناظر میں ایک ایسا وسیب دکھائی دیتا ہے جو اپنے سامنے تہذیبی اور ارضی تناظر لے کر ابھرتا ہے۔مٹیاں بلوتی جٹیاں، رل مل بیلوں چنتی سہیلیاں، جھمر ڈالتی الھڑ دوشیزائیں، گل پھل سے سنگاری ہوئی روہی، روہی کے عاشقانہ ملاپ اور وچھوڑے، لسی سے خاطر تواضع، بھیڑ بکریاں، لیلے اور گائیں چراتے ہوئے چرواہے اور چرواہیاں، تھل مارو کی مسافتیں طے کرتی

سسی پھر ویرانے، بیابان، چولستان قطار در قطار کرہوں، ٹبے ..... یہ سب حوالے مخصوص وسیب اور کلچر کو سامنے کر دیتے ہیں''(12)

عمر کمال خان اپنے مضمون ''خواجہ فریدؒ دی شاعری تے ہیر رانجھا'' وچ خواجہ غلام فرید دی شخصیت تے اوہناں دے پنجاب دی ثقافت بارے وچاراں اُتے چانن پاندے ہوئے لکھدے نیں:

''ہر شاعر دی ہک ثقافتی شخصیت ہوندی ہے کیوں جو کہیں زبان تے اوندی شاعری دا ثقافت نال گہرا تعلق ہوندا ہے۔ خواجہ فریدؒ صاحب ہک جا تے سسی تے ہیر کوں برابر اہمیت ڈیندے ہوئے آپنے آپ کوں ڈوہاں دی مثال دے طور تے پیش کر کے اپنی ثقافتی شخصیت کوں آشکار کریندے ہن:

تھل چترانگ اندر میں سسی
بیلیں پیٹیں ہیر

شارحین آہدے ہن جو خواجہ صاحب ایں شعر وچ آکھیا ہے کہ ''اے محبوب! عشق دیاں آزمائشاں وچ میکوں توں ریگستان دی سسی تے دریائی علاقیاں دی ہیر سمجھ۔''(13)

درحقیقت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے سسی تے ہیر دوواں بارے گل کر کے اپنی ثقافتی شخصیت نوں ظاہر کیتا اے تے صحرائی تے دریائی ثقافت دی نمائندگی کر دیاں ہویاں نہ صرف پنجاب دی ساری جغرافیائی ثقافت نوں اپنی شاعری وچ بیان کیتا اے سگوں پوری وادی سندھ دی تہذیب تے ثقافت نال محبت دا اظہار وی کیتا اے جیویں کہ فرماندے نیں:

ساون آن سویساں روہی
سندھڑوں سگھری لڈ تے

دراصل خواجہ غلام فریدؒ نے اپنی شاعری وچ جتھے روہی اندر رُتاں دے پھرن دی گل کیتی اے اوتھے ای بندیاں دے روّیاں بارے جانکاری دتی اے۔ اوہناں نے سماج دے

خاندانی نظام وچ جنے دے نال نال جنی دی اہمیت نوں وی اُجاگر کیتا اے۔ اوہناں پنجاب دی ثقافت بارے گل کر دیاں ہویاں سوانیاں دے ہار سنگھار، خُشیاں، چوڑیاں دی چھنکار تے ریت دی خشبو رایں محبتاں دی دس پائی اے جیہدے وچ روہی دی وسیبی رہتل جی اُٹھدی اے۔ پر ایہدے نال ای خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے اپنیاں بنیادی لوڑاں نوں پورن لئی سوانیاں دے اپنے گھر والیاں نال مل کے پیلو چگن دی گل وی کیتی اے جیویں کہ آکھدے نیں:

آ چنوں رل یار
پیلوں پکیاں نی وے

کئی بگڑیاں، کئی ساویاں پیلیاں کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
کئی اودیاں، گلنار کٹویاں رتّیاں نی وے
بار تھئی ہے رشک ارم دی سُک سڑ گئی جڑھ ڈکھ تے غم دی
ہر جا باغ بہار ساکھاں چکھیاں نی وے
پیلوں ڈیلیاں دیاں گلزاراں کہیں گل ٹوریاں کہیں سر کھاریاں
کئی لا بیٹھیاں بار بھر بھر پچھیاں نی وے
جال جلوٹیں تھئی آبادی پل پل خوشیاں دم دم شادی
لوکی سہنس ہزار کل نے پھکیاں نی وے
حوراں پریاں ٹولے ٹولے حُسن دیاں ہیلاں برہوں دے جھولے
راتیں ٹھڈیاں ٹھار گوئلیں تتیاں نی وے
رکھدے ناز حسن پرور دے ابرو تیغ تے تیر نظر دے
تیز تکھے ہتھیار دلیاں پھٹّیاں نی وے
کئی ڈیون ان نال برابر کئی گھن آون ڈیڈھے کر کر
کئی ویچن بازار تُلیاں تکّیاں نی وے
کئی دھپ وچ چندیاں رہندیاں کئی گھِن چھاں چھنویرے بہندیاں
کئی چن چن پئیاں ہار ہُٹیاں تھکیاں نی وے

اِیڈوں عِشوے، غمزے، نخرے اوڈوں یار خرایتی بکرے
کُسن کان تیار راناں رسّیاں نی وے
پیلوں چُندیں بوچھن لیراں چولاوی تھیا لیر کیتراں
گِلڑے کرن پچار سینگیاں سکیاں نی وے
آئیاں پیلوں چُنن دے سانگے اوڑک تھیاں فریدنؔ وانگے
چھوڑ آرام قرار ہکیاں بکّیاں نی وے (14)

خواجہ غلام فرید ہوراں نے اپنی ایس کافی وچ اِک پاسے روہی دے پھل پیلو دی گل کیتی اے جہدے رنگاں راہیں جیون وچ ملن والیاں خُشیاں، غماں تے اوکڑاں نوں بیان کیتا گیا اے تے دوجے پاسے اوہناں پیلو راہیں انسانی جیون دی کتھا بیان کردے ہوئے سوانی تے جنے دے اکٹھ تے جیون نوں اُدھم نال اگے ودھان دی گل کیتی اے۔خواجہ صاحب دی اُتلی کافی دا مطالعہ ظاہر کردا اے پئی جدوں پیلو پک جاندیاں سن تے پورا روہی دا صحرا جنت دی وادی نظریندا سی۔ ہر پاسے خُشی تے موسمی میوے ہوندے سن جنہاں نوں اوس دور دا سانجھا سماج رل کھاندا تے خُشیاں ماندا سی۔کافی وچ سوانیاں دے پیلو چنن ویلے دے مختلف طور طریقے جیویں کجھ سوانیاں دے گلے وچ تیلیاں دیاں بنیاں ٹوکریاں تے کنیاں دے سر اُتے کھجور دے پتیاں تے سرکنڈیاں دیاں بنیاں ہوئیاں ٹوکریاں رکھنا اوس دور دیاں سوانیاں دے ہنر تے نکے پیمانے دی صنعت نوں ظاہر کردیاں نیں۔خواجہ غلام فرید نے پیلو وِیچن والیاں سوانیاں راہیں اوس دور دے معاشی نظام وچ بارٹر سسٹم دی گل کیتی اے جدوں کنک دے ٹوپے تے پڑوپے نقدی تصور کیتے جاندے سن چولستانی ڈیلھے تے پیلوں بدلے کنک تے دوجیاں لوڑ دیاں شیواں خرید لیاں جاندیاں سن۔خواجہ غلام فریدؒ نے اپنی شاعری وچ سماج دی اُساری وچ بندے تے سوانی دونواں دی اہمیت نوں اُگھیڑ دے ہوئے سوانی دے سماجی، معاشی کردار نوں بھرپور انداز وچ بیان کیتا اے۔خواجہ صاحب نے کافی دے آخیر اُتے اوہناں سوانیاں دی مضبوط سوچ تے روحانیت دے پکھ نوں وی ظاہر کیتا اے جیہڑ یاں دُنیا اُتے اپنے آوَن دے مقصد نوں سامہنے رکھدیاں ہویاں ہر اوکڑ نوں صبر نال برداشت کردیاں نیں تے اپنی آخرت دے راہ نوں نہیں

بھُلد یاں۔خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے اپنی شاعری وچ تصوف دے فلسفے نوں بیان کر دے ہوئے مرشد نال محبت دے اظہار لئی وی سوانی دی محبت وچ مخلصی نوں بیان کر کے پنجاب دی ثقافت تے سوانی دے بناؤ سنگار دیاں گلاں کر دیاں ہویاں رشتے ناطیاں دی اہمیت نوں وی بیان کیتا اے۔ پنجاب دی لوک ثقافت دے سہپن ایتھوں دی سوانی دی مخلصی، پرکھ رکھن تے رشتے نباؤن دی داستان نوں بھرپور انداز نال بیان کیتا اے۔جیویں کہ خواجہ غلام فریدؒ آکھدے نیں

چُوڑا اناڈے جیسلمیر دا سوہارنگاڈے خاص اجمیر دا

''اے محبوب میرے لئیے جیسلمیر کا چُوڑا منگواؤ اور ایک سُرخ رنگ کا عروسی دوپٹہ ہی خاص اجمیر سے رنگوا دو!''

ہووے اصلی خاص مڑیچہ ناں نقلی وَل پھیر دا

''مجھے نقلی مال نہیں چاہیے۔جس میں دھوکا بازی یا ہیرا پھیری ہو۔میں تو خاص مارواڑی ''سوہا'' لوں گی!''

بَچھوا بیکانیر ی گھنساں سجڑے کھبڑے پیر دا

''پازیب بھی بیکانیر کے بنے ہوئے لوں گی۔ایک دائیں پاؤں میں پہننے کے لئے اور دُوسرا بائیں پاؤں کے لئے!''

سجھوں پَیساں پا ٹھمکیساں تھوڑا چَیساں ڈیردا

بڑی چاہت سے یہ (چیزیں) پہنوں گی اور انہیں پہن کر ناز سے نمائش کروں گی۔ نیز اپنے دیور کا (جو میرے سفر کی تکلیفیں جھیل کر یہ چیزیں لائے گا) احسان اُٹھاؤں گی!''

یار فریدَ منیندِم آکھے کیا غم بے دے ویر دا

''اے فرید جب محبوب ہماری ہر بات مانتا ہے پھر کسی دوسرے کے طعن و تشنیع کا ہمیں کیا غم ہو!''(15)

دراصل خواجہ فریدؒ نے روہی دی ریت موجب اپنی صوفیانہ شاعری وچ عاشق نوں عورت تے مرد نوں محبوب دے روپ وچ ظاہر کیتا اے۔اوہناں تھاں تھاں اُتے سوانی دے استعاراتی

روپ راہیں بندے نوں حیاتی دیاں اوکڑاں برداشت کرن تے ہمت نال اگے ودھن دی گل کیتی اے۔ درحقیقت وڈی تے سچی شاعری زندگی دے لامحدود تے فطرت دے وشال کھیتر نوں اپنا موضوع بناندی اے۔ ایہو کارن اے پئی خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ ویلی رہتل دیاں گلاں دے نال نال طبقاتی شعور وی ملدا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ رومانی فضا وی موجود اے تے تصوف دی چاشنی وی اے۔ تے ایہ ساریاں شیواں اِک کامیاب تے بھرپور حیاتی دی دس پاندیاں نیں۔ خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری ادب برائے زندگی دے تقاضے پورے کردی اے۔ خواجہ غلام فرید ہوراں اپنی ذات دی پچھان تے سیہان لئی اپنی دھرتی تے ثقافت نال سانگا جوڑیا تے روہی دے سفر نوں امر کر دیتا۔

حوالے

☆ اسسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج ریلوے روڈ، لاہور

1۔ اِقبال صلاح الدین (مرتبہ)۔لعلاں دی پنڈ (لاہور: عزیز پبلشرز 1986ء)، 535

2۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر۔سرائیکی ادب ریت تے روایت (ملتان: یکن بکس، 1993ء) 226

3۔ خواجہ طاہر محمود کوریجہ۔ دیوان خواجہ فریدؒ (لاہور: الفیصل ناشران وتاجرانِ کتب، 2010ء) 151

4۔ سید اختر جعفری، ڈاکٹر۔نویں زاویے (لاہور: پبلشرز ایمپوریم، 1989ء) 158-159

5۔ محمد آصف خان۔ آکھیا خواجہ غلام فریدؒ نے (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2015ء) 251-252

6۔ محمد حیات چغتائی۔خواجہ فرید تے سماجیات (بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 2001ء) 29

7۔ محمد حیات چغتائی۔خواجہ فرید تے سماجیات، ص 147

8۔ محمد آصف خان۔آکھیا خواجہ غلام فریدؒ نے، ص 349

9۔ اسلم رانا، ڈاکٹر۔رمز روایت (لاہور: عزیز پبلشرز 1993ء) 242-243

10۔ مہر گل محمد۔فکر فراق فریدی (ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 1999ء) 18-19

11۔ نصر اللہ خان ناصر، ڈاکٹر۔سرائیکی شاعری دا ارتقاء (ملتان: 2007ء) 101

12۔ روبینہ ترین، ڈاکٹر۔خواجہ غلام فرید شخصیت اور شاعری (ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2000ء) 69-70

13۔ مہر گل محمد (مرتبہ)۔فکر فراق فریدی (ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 1999ء) 75-76

14۔ محمد آصف خان۔آکھیا خواجہ غلام فریدؒ نے، ص 298-300

15۔ مہر عبدالحق، ڈاکٹر (مرتبہ) پیام فریدؒ (ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 1995ء) 87-89